

Danuta
Ostaszewska
Jolanta
Tambor

FONETYKA I FONOLOGIA WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO

W Y D A W N I C T W O N A U K O W E P W N

Danuta
Ostaszewska
Jolanta
Tambor

FONETYKA
I FONOLOGIA
WSPÓŁCZESNEGO
JĘZYKA POLSKIEGO

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN
WARSZAWA 2010

Projekt okładki i stron tytułowych
Joanna Sobieraj

Redaktor
Janina Zondek

Redaktor techniczny
Bożenna Siedlecka

Copyright © by
Danuta Ostaszewska, Jolanta Tambor
i Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 2000

ISBN 978-83-01-14896-6

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
02-676 Warszawa, ul. Postępu 18
tel. 022 69 54 321
faks 022 69 54 031
e-mail: pwn@pwn.com.pl
www.pwn.pl

Spis treści

Wstęp	7
Wykaz symboli i skrótów	10

Fonetyka

Przedmiot fonetyki	11
Zastosowania fonetyki	11
Ćwiczenia	12
Historia fonetyki	16
Metody badań w fonetyce	16
Działy fonetyki	17
Alfabet fonetyczny	18
Ćwiczenia	23
Narządy mowy	23
Podstawowe pojęcia fonetyki	25
Ćwiczenia	28
Charakterystyka głosek	29
Ćwiczenia	42
Zależności między pisownią a wymową	47
Ćwiczenia	68
Uwarunkowania pozycyjne głosek (upodobnienia)	84
Ćwiczenia	90
Prozodia	94
Ćwiczenia	96
Przykłady wymowy	98

Fonologia

Przedmiot i zakres badań fonologii	101
Fonem – podstawowa jednostka fonologii	101
Fonem a głoska	101

Cechy fonologiczne i niefonologiczne	102
Ćwiczenia	105
Opozycje fonologiczne	106
Ćwiczenia	108
Warianty fonemu – alofony	110
Ćwiczenia	122
Warianty fakultatywne	122
Ćwiczenia	123
Fonologiczne zapisy tekstów	123
Rejestr cech fonemów i ich wariantów	124
Bibliografia	140

Wstęp

Niniejsza pozycja to podręcznik przeznaczony dla studentów kierunków filologicznych – zwłaszcza filologii polskiej – dla których gramatyka opisowa języka polskiego jest jednym z przedmiotów nauki.

W całości gramatyki opisowej fonetyka z fonologią stanowią zaledwie część wiadomości (obok morfologii i składni), które przyszedł filolog powinien opanować w ciągu co najwyżej dwuletniej edukacji – w większości polskich uczelni kurs gramatyki opisowej języka polskiego trwa zazwyczaj 3–4 semestry. Nie można zatem poświęcić zbyt wiele czasu fonetyce i fonologii. Ten fakt zdecydował między innymi o zakresie przedstawianego materiału i formie wykładu.

Nie proponujemy monografii obejmującej wszelkie możliwe zagadnienia fonetyczne i fonologiczne, lecz chcemy dać studentowi filologii kompendium potrzebnej wiedzy z tych dyscyplin. Dalsze specjalizowanie się w zagadnieniach fonetyczno-fonologicznych albo też podjęcie na przykład podyplomowych studiów logopedycznych wymaga oczywiście odwołań do prac zdecydowanie bardziej specjalistycznych.

W tym celu omówione zostały tutaj zarówno klasyczne już koncepcje, jak też te, które na nowo zweryfikowała empiryczna wiedza. Na treść książkiłożyły się zatem wiadomości o głosce i fonemie, ich cechach, funkcjach oraz kontekstowych uwarunkowaniach.

Podręcznik nie stanowi tylko kompilacji istniejącej wiedzy dostępnej w różnych innych źródłach. Obok informacji nie budzących żadnych kontrowersji znalazły się tutaj również problemy sporne, dyskusyjne, których prezentacja i objaśnianie wymagały konkretnych rozstrzygnięć. W takich wypadkach staraliśmy się zająć własne stanowisko, poszukując przy tym akceptacji w tych propozycjach, które potwierdzone zostały najnowszymi badaniami eksperymentalnymi. Tak na przykład przyjęliśmy jako jedyną w języku ogólnopolskim wymowę asynchroniczną spółgłosek wargowych miękkich; tak również, opierając się na najnowszych badaniach i własnych obserwacjach (zapisy magnetofonowe, analiza komputerowa tekstów nagranych wprost i wstecz), uznaliśmy, iż współczesna polszczyzna literacka nie zna już synchronicznej wymowy tzw. samogłosek nosowych. W odpowiednich miejscach książki, omawiając dane zagadnienia, analizujemy wcześniejsze koncepcje, a następnie przedstawiamy swój punkt widzenia. Tak

więc podręcznik nie tylko stara się rozstrzygnąć pojawiające się w różnych opracowaniach wątpliwości, ale niesie też nasze ustalenia i propozycje – również takie, których nie podejmują istniejące skrypty akademickie. I tak:

1. Uporządkowane zostało i systematycznie wyłożone zjawisko rozbieżności między pisownią a wymową. Analizy takiej nie przeprowadzono konsekwentnie i ostatecznie w żadnej publikacji z zakresu fonetyki i fonologii¹. W wielu opracowaniach albo sugeruje się zaledwie problematykę, albo podejmuje tylko częściowe rozwiązania, pomijając (np.: pisownia a problem realizacji „nosówek”) lub deformując (np.: zjawisko upodobnień historycznych przytaczanych jako tzw. upodobnienia „martwe”) wiele tak istotnych dla synchronicznego opisu języka zjawisk. Umieszczenie tych zagadnień w rozdziale *Zależności między pisownią a wymową* tworzyło niekiedy trudne sytuacje, wymagające nawet pewnych ustępstw na rzecz konsekwencji. Problem taki stanowi na przykład realizacja głoskowa „nosówek”, które ze względu na nią znalazły się w różnych miejscach rozdziału, jako różne typy rozbieżności (por. odpowiedniki tzw. nosówek w wyrazach obcych – tu dwugłoskowej realizacji odpowiadają dwuliterowe zbitki w pisowni: aN, eN, iN, oN, uN, yN, jest to zatem zgodność ilościowa liter i głosek przy jednoczesnej niezgodności jakościowej, p. 1.2.4., oraz odpowiedniki tzw. nosówek w wyrazach rodzimych – tu identycznej dwugłoskowej realizacji odpowiadają pojedyncze litery *ę* oraz *ą* i to zadecydowało o innym typie rozbieżności między pisownią a wymową, p. 2.2.1.). By jednakże nie utracić z pola widzenia całości problematyki „nosówek” w języku polskim, ich realizacja we wszystkich kontekstach zaprezentowana została w tymże rozdziale w formie rekapitulacji (p. 2.2.1.3.). Inny problem stanowią grupy spółgłoskowe. Wprawdzie zachowanie spółgłosek w takich kontekstach przedstawione zostało w formie całościowego oglądu – zadecydowała o tym ilość i różnorodność grup – niemniej jednak poszczególne realizacje i tym samym różne typy zależności między pisownią a wymową były każdorazowo wskazywane.

2. Ustaliłyśmy inny niż tradycyjnie przyjmowany w starszych opracowaniach zestaw cech polskich spółgłosek, istotnych z fonetycznego punktu widzenia. Wskazane w podręczniku kryteria charakterystyki zadecydowały o wyróżnieniu tylko trzech cech spółgłosek (a nie jak dotychczas pięciu). Okazuje się bowiem, iż żadna z dwu jakichkolwiek spółgłosek nie ma nigdy zestawu identycznych trzech cech, wobec czego taki ich zbiór jest zestawem wystarczającym dla charakterystyki każdej spółgłoski. Problemem do rozstrzygnięcia pozostawały cechy twardości/miękkości oraz ustności/nosowości. Uznałyśmy, że te cechy artykulacyjne nie mają znaczenia dla opisu polskich spółgłosek, są redundantne. Pierwsza z nich jest

¹ W książce: B. Klebanowska, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim*, Warszawa 1990, są rozdziały: *Rozbieżności między pisownią a wymową* oraz *Interpretacja fonetyczna i fonologiczna rozbieżności między pisownią a wymową*, jednakże nie wszystkie zagadnienia są tu umieszczone we właściwych miejscach, a niektórych brak.

pochodna wobec miejsca artykulacji (inny problem stanowią oczywiście spółgłoski zmiękczone, czyli głoski o podwójnym miejscu artykulacji), druga natomiast jest pochodna wobec sposobu artykulacji (stopnia zbliżenia narządów mowy). Uważamy też, że charakterystyka spółgłosek winna zawsze precyzować sposób artykulacji – każda spółgłoska ma bowiem konkretny sposób artykulacji i odpowiadającą mu konkretną cechę: nosowości, boczości, drżkości, półsamogłoskowości, zwartości, zwarto-szczelinowości, szczelinowości.

3. Opowiedziałyśmy się za uznaniem spółgłosek półsamogłoskowych – dla nas to jeden z typów spółgłosek półotwartych. W większości starszych opracowań ich status jest dość niejasny, uznawane są za głoski pograniczne między samogłoskami a spółgłoskami.

Ze względu na swe przeznaczenie podręcznik nie mógł zaprezentować wiedzy z innych dyscyplin pokrewnych, jak logopedia czy psychologia mowy. Świadomie zrezygnowałyśmy z takich zamierzeń. Rozwój tych dziedzin – zwłaszcza w ostatnich latach – nie pozwala na pobieżne ukazanie naukowych osiągnięć: zawsze byłoby to zbyt dużym uproszczeniem. Z drugiej strony takie zbyt lakoniczne, a więc nieczytelne dla nieprzygotowanego odbiorcy, fragmenty naukowej informacji utrudniłyby odbiór wiedzy fonetyczno-fonologicznej, którą chcemy przekazać studentom-filologom.

Podręcznik prezentujący zastosowanie zagadnień fonetycznych w praktyce logopedycznej będzie drugą, odrębną częścią rozważań.

Wykaz symboli i skrótów

C	–	spółgłoska (consonant)
V	–	samogłoska (vocal)
N	–	spółgłoska nosowa
S	–	spółgłoska szczelinowa
Ć	–	spółgłoska miękka, środkowojęzykowa
K-P	–	wymowa krakowsko-poznańska
W	–	wymowa warszawska
Na	–	nagłos
Śr	–	śródgłos
Wy	–	wygłos
bez	–	bezdźwięczność
bocz	–	boczność
drż	–	drżącość
dw	–	dwuwargowość
dz	–	działowość
dżw	–	dźwięczność
nisk	–	niskość
nos	–	nosowość
obn	–	obniżona
otw	–	otwartość
podw	–	podwyższenie artykulacji
półsam	–	półsamogłoskowość
przed	–	przedniość (dotyczy samogłosek)
przes	–	przesunięta
przj	–	przedniojęzykowość (dotyczy spółgłosek)
syl	–	syliczność
szcz	–	szczelinowość
śred	–	średnia
śrj	–	środkowojęzykowość (dotyczy spółgłosek)
środ	–	środkowość (dotyczy samogłosek)
twar	–	twardość
tylj	–	tylnojęzykowość (dotyczy spółgłosek)
tyln	–	tylność (dotyczy samogłosek)
warg	–	wargowość
wys	–	wysokość
w-z	–	wargowo-zębowość
zęb	–	zębowość
zmiekc	–	zmiękczenie, spółgłoska zmiękczona
znazal	–	znalizowanie
zwar	–	zwartość
zw-sz	–	zwarto-szczelinowość

Fonetyka

Przedmiot fonetyki

Fonetyka jest nauką o głoskach, czyli dźwiękach mowy. To dział językoznawstwa badający dźwięki w potoku mowy – ich właściwości, łączliwość oraz pozycyjne przekształcenia. Różnie rozumiany jest status tej nauki. Niektórzy uczeni uważają ją za jeden z działów gramatyki. Inni natomiast wyłączają fonetykę poza obręb gramatyki, a co najwyżej sytuują ją na pograniczu gramatyki i innych nauk. Jest ona w każdym razie jedną z dyscyplin językoznawczych, która posługuje się ścisłymi metodami nauk przyrodniczych. Do badania dźwięków mowy stosuje się skomplikowaną aparaturę techniczną.

Zastosowania fonetyki

Fonetyka ma wiele zastosowań praktycznych i teoretycznych. Jest także wiedzą bazową dla innych działów wiedzy i praktycznego działania, gdzie jest rozpatrywana z punktu widzenia relacji nadawczo-odbiorczych. W tych dziedzinach, dla ich własnych potrzeb jest nadal rozwijana i wzbogacana elementami dla nich niezbędnymi. Przykładowo można podać dziedziny, w których elementy fonetyki są w różny sposób i w różnym stopniu wykorzystywane:

1. Uczenie poprawnej wymowy:
 - usuwanie zaburzeń mowy wieku dziecięcego, szczególnie w przedszkolach i pierwszych klasach szkoły podstawowej (seplenienie, zmiękczenie, rotacyzm itp.);
 - usuwanie dialektalnych właściwości fonetycznych w odmianie ogólnej języka.
2. Nauczanie języków obcych. Znajomość charakterystyki głosek własnego języka oraz znajomość kryteriów charakterystyki i cech artykulacyjno-akustycznych głosek pomaga w uczeniu się dźwięków obcego języka.
3. Usuwanie wad mowy – logopedia (z gr. *lógos* – słowo, mowa, i *paideía* – wychowanie), co nie jest równoznaczne z profilaktyką i umiejętnym korygowaniem swoistych cech wymowy dziecięcej – jak seplenienie, szadzenie, nieumiejętność wymawiania głósłki [r] itp. – przez którą każde dziecko przechodzi (normalny rozwój mowy powinien się zakończyć około 5–6 roku życia²); logopedia usuwa bardziej trwale zaburzenia. Fonetyka, jak się wydaje, może dać tylko podstawy usuwania zaburzeń

² G. Demel, *Wady wymowy*, Warszawa 1979, s. 11.